

Звичайно, ця характеристика не зовсім об'єктивна, що пояснюється неприязними особистими стосунками Д. Донцова та В. Липинського. Але вона дає змогу побачити, як оцінювалися постійні «переорієнтації» Донцова його сучасниками — нехай і в дещо емоційній та надто гострій формі.

Отже, позаду революція та громадянська війна. Донцов починає видавати у Львові журнал «Літературно-Науковий Вістник» («ЛНВ»).

(Далі буде)

- ¹ Визвольний шлях (Лондон).— 1986.— № 6.— С. 697.
- ² Сучасність (Мюнхен).— 1986.— № 1.— С. 74.
- ³ Наш голос (Львів).— 1910.— № 1.— С. 15—16.
- ⁴ Там же.— № 4.— С. 179.
- ⁵ Праця (Львів).— 1910.— Ч. 2—3.— С. 5, 8.
- ⁶ Там же.— 1909.— Ч. 1.— С. 6—7.
- ⁷ Донцов Д. Школа і релігія.— Львів, 1910.— С. 30—31.
- ⁸ Донцов Д. Енгельс, Маркс і Лассаль про «неісторичні нації».— К., 1918.— С. 43.
- * Респект — повага, шана.
- ⁹ Донцов Д. Енгельс, Маркс і Лассаль про «неісторичні нації».— С. 58.
- ¹⁰ Донцов Д. Модерне москвофільство.— Львів, 1913.— С. 29—30.
- ¹¹ Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наші завдання.— Львів, 1913.— С. 14.
- ¹² Там же.— С. 17.
- ¹³ Государственная Дума: Стеногр. отчеты. Ч. 11. Четвертый созыв. Зас. 40, 19 февраля 1914 г.— СПб., 1914.— С. 14.
- ¹⁴ Вісник Союзу Визволення України (Львів).— 1914.— № 1.— С. 1.
- ¹⁵ Винниченко В. Відродження нації.— Київ; Відень, 1920.— Т. 3.— С. 38.
- ¹⁶ Донцов Д. Міжнародне становище України і Росії.— К.— 1918.— С. 20.
- ¹⁷ Донцов Д. Культура примітивізму.— Черкаси, 1918.— С. 8.
- ¹⁸ Сосновський М. Дм. Донцов: Політичний портрет.— Нью-Йорк; Торонто, 1974.— С. 146.
- ¹⁹ Скоропадський П. Зі споминів // Хліборобська Україна (Відень).— 1924.— Кн. 5.— С. 62.
- ²⁰ Донцов Д. Підстави нашої політики.— Відень, 1921.— С. 66.
- ²¹ Там же.— С. 77.
- ²² Там же.— С. 87.
- ²³ Там же.— С. 97.
- ²⁴ Там же.— С. 105.
- ²⁵ Там же.— С. 116.
- ** Тут маються на увазі особи, що групувалися навколо журналу «Заграда».
- ²⁶ Липинський Вячеслав. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму.— Нью-Йорк, 1954.— С. XXI—XXII.

В. І. Юрчук (Київ)

Академік М. П. Василенко

У кожного з борців за свободу і щастя свого народу нелегка доля. Не є винятком і доля Миколи Прокоповича Василенка. Видатний український діяч на ниві науки і культури, один з головних фундаторів створення Української Академії наук та другий її президент; невтомний громадсько-політичний діяч, міністр; безпідставно забутий вчений і повернений з забуття — такі стрижневі віхи, біографічні сюжети, викарбовані на життєвому, творчому шляху М. П. Василенка.

Його волелюбний дух, убоління за долю свого народу, жагуча ненависть до зла, насильства і несправедливості, висока громадянська мужність і незалежність від думок авторитетів у пошуках правди — істини, у висловлюванні своїх поглядів на історичні події і загальнолюдські цінності не вписувалися у жодну з державно-політичних структур, в яких він працював. Як «українофіл», «український сепара-

тист», «особа антиурядового напрямку» був гнаний за царату, зазнавав поліцейських обшуків, перебував під таємним наглядом поліції, був засуджений і відбував покарання в одиночній камері петербурзької в'язниці «Крести». За правління Директорії М. Василенка як колишнього міністра гетьманського уряду та відомого діяча кадетської партії ледве не розстріляли. За радянських часів він відсидів у горезвісній київській в'язниці «Лук'янівці». За його науковою, культурно-освітньою державотворчою діяльністю закріпилося стільки ярликів, як оголошень на театральній тумбі — «заклятий контрреволюціонер-професор», «запеклий націоналіст», один із «стовпів українського буржуазного націоналізму» тощо. На його творах незмінно стояв красномовний штамп «Фонд обмеженого користування».

Та життя з часом усе розставляє на свої місця. Повернуте з нічим не виправданого забуття й ім'я видатного вченого, палкого патріота України М. Василенка. Великий внесок у цю добродійногуманну справу зробили президія Національної Академії наук України, її вчені.

* * *

Народився Микола Прокопович 2 (15) лютого 1866 р. в родині дрібного службовця — нащадків старого козацького роду — в селі Єсмані на Глухівщині (нині Сумська область). Батько Прокіп Іванович і мати Тетяна Дмитрівна виховували своїх дітей (крім старшого Миколи, було їх ще четверо) в дусі добропорядності, внутрішньої інтелігентності, прищеплювали їм почуття демократизму, справедливості, народолюбства. Вчився Микола у Глухові й скінчив гімназію в Полтаві. Дитинство і рання юність, проведені в місцях, де кожен клаптик землі, подих чарівної природи, здавалось, були напоєні ароматом історичної героїки, залишило незгладимий слід у душі майбутнього дослідника. Одержавши ґрунтовну середню освіту, Микола Василенко у 1885 р. поступив спочатку на медичний, а потім перейшов на історико-філологічний факультет Дерптського університету.

Юнацька радість життя, спілкування з новими друзями, жадаба до знань, захоплення книгами пронизували його ество. Перед юним провінціалом розкривалося безмежне інтелектуальне багатство літератури, змушуючи дивитися по-новому на суспільство, людські відносини, мораль. Під впливом праць відомого історика О. Г. Брикнера та інших професорів Василенко поступово оволодівав навиками методичних підходів до аналізу історичного процесу.

Водночас, перебування в університеті справило значний вплив й на становлення особистості Василенка на терені громадської роботи. Навколо нього гуртувалися однокурсники, за ним закріпилася провідна роль у студентських наукових товариствах. Юнак був членом університетського марксистського гуртка, проявляв інтерес до ідей народовольців, з часом зазнав і першого поліцейського обшуку у своєму помешканні.

* * *

Після успішного закінчення університету Микола Василенко продовжував плідно працювати — прагнув глибше проникнути в сутність тогочасного суспільного розвитку, пізнати притаманні українському історичному процесові особливості. Його думки концентрувались навколо осмислення ролі і місця українського народу серед інших етносів у розвитку світової цивілізації, визначення своїх позицій у лавах борців за ідеали й інтереси свого народу. У ставленні до українського питання у Василенка, як він сам згодом зазначав — відбулася еволюція від сентиментальних поглядів, від уподобань українських народних пісень, народного побуту і традицій, літературної української мови — до розуміння «всього великого історичного значення усві-

домлення народом своєї національності та свого національного буття»¹.

Микола Прокопович вирішив присвятити все своє життя служінню українському народу, його споконвічним прагненням до свободи, національно-культурного, соціального відродження і розвитку. Якими методами він вважав можливим досягти цих цілей? Мирним, ненасильницьким шляхом; через розвиток науки, культури, освіти, педагогічної праці; через незбориму віру у перемогу людського розуму, сил добра і справедливості над силами темряви і зла. З такими переконаннями і намірами восени 1890 р. він вперше приїздить до Києва, наполегливо вдосконалює свої знання. М. Василенко продовжує студії у Київському університеті під керівництвом В. Б. Антоновича, І. В. Лучицького, В. С. Іконнікова, М. Ф. Владимирського-Буданова та інших відомих професорів. Найбільший вплив на формування М. Василенка як вченого зробив відомий дослідник історії Лівобережної України О. М. Лазаревський. За його порадами Микола Прокопович вперше поринув в архівно-документальне багатство офіційних і приватних архівів, що знаходилися у Києві, Чернігові, Полтаві, Харкові. Перед його очима відтворювались напоена слізьми і кров'ю історія Лівобережної України, почуття гордої свідомості за героїчні діяння попередніх поколінь.

Проте захоплення наукою не давало можливості М. Василенку забезпечити свої матеріальні умови життя. Він то працював викладачем у київських гімназіях та кадетському корпусі, то обіймав службові посади в губернських установах.

Водночас, М. Василенко не мислив свого життя без активної участі в громадсько-політичних процесах, які на зламі століть відзначалися все глибшим загостренням соціальних суперечностей, особливо в царині національно-визвольного руху в Україні. Він працював в наукових, просвітницьких, історичних товариствах, гуртках, громадських об'єднаннях. Микола Прокопович активно співробітничав у Науковому Товаристві ім. Т. Г. Шевченка у Львові, був одним із фундаторів створення Українського Наукового Товариства у Києві, членом Історичного товариства Нестора-літописця, товариств «Любителів соціальних знань», «Друзів миру», «Старого Києва» тощо.

Наближення соціально-революційних потрясінь позначилось і на діяльності М. Василенка. Він вступив до групи «Освобождение» конституційно-демократичного забарвлення, приєднався до більш радикального «Київського літературно-артистичного Товариства», прагнучи ефективніше використати їх як засіб демократичного впливу на суспільство. М. Василенко став редактором газети «Киевские отклики», яка зарекомендувала себе як один з найважливіших осередків громадсько-політичного життя Києва. Хоча ця газета видавалась російською мовою, проте своїм громадсько-політичним спрямуванням вона сміливо обстоювала інтереси українського народу. За публікацією в ній статей з закликм встановлення республіканського ладу в Росії, на захист політичних в'язнів М. Василенка було притягнуто до суду і засуджено на рік тюремного ув'язнення в Петербурзькій тюрмі «Кресты». У наступні роки світоглядницьке сприйняття дійсності у М. Василенка все більш виразно набуває ліберально-демократичних, конституційно-демократичних окреслень.

Однак, при всьому захопленні громадсько-політичною і культурно-просвітницькою роботою, прагнення до серйозних наукових досліджень брало верх. М. Василенко повною мірою пізнав і муки наукових пошуків, і радість творчості, торжество пізнання і осягнення до того невідомого. Він запевняв своїх друзів, що вірність науці «збереже до могили».

Микола Прокопович продовжує поглиблювати і розширювати свій науковий, науково-педагогічний кругозір. Цьому сприяли, зокрема, його

грунтовна підготовка до складання екстерном у 1907 р. іспитів за повний університетський курс навчання на юридичному факультеті і одержання другої професії — правознавця, а також наступна адвокатська праця. У 1910 р. він витримує іспити на магістра історії при Київському університеті, йому присвоєно звання приват-доцента. Проте через «українську прихильність» владні структури не дозволили М. Василенку читати лекції в університеті. Це була відчутна моральна травма талановитого вченого і педагога.

Попри поліцейські, матеріальні та інші дошкульністі життя, від яких Микола Прокопович, як він писав, «ледве викручувався», впродовж 40 років творчої праці він опублікував понад 500 різних за жанром наукових, науково-публіцистичних праць — переважно в дореволюційні часи².

Нестримно приваблювала М. Василенка історія Гетьманщини, оскільки вона, на його думку, мала найбільше суто українських ознак і через це дуже мало досліджувалася. Історії Гетьманщини приділено переважну кількість праць, серед них фундаментальну — «Нариси історії Західної Русі та України», опубліковану в 1916 р. Багато в чому поділяючи погляди найвидатнішого історика України М. С. Грушевського, зокрема, щодо самобутності історії і культури українського народу, М. Василенко відтворив широку панораму його національно-соціальної боротьби від Люблінської унії 1569 р. до «переходу України під владу Москви». В цій синтетичного характеру праці, заснованій на різноманітних і раніше неопублікованих архівних матеріалах, у живу тканину історичної розповіді постійно впліталися історіографічні питання, наукова полеміка, всебічно обгрунтовані точки зору багатьох вчених щодо започаткування серйозного вивчення історії Козаччини, думки про унію в Західній Русі в її історичному розвитку, про причини боротьби між Польщею і Україною, про маловідомі події з історії церкви в Україні. У монографії окреслені також недостатньо вивчені питання, спірні тлумачення, що сприяло прилученню нових дослідників до розробки проблематики Гетьманщини. На цю монографію схвально відгукнулись М. Грушевський та багато інших вчених і читачів.

Висока культура наукових досліджень, джерелознавча ґрунтовність і широка гуманітарна ерудиція М. Василенка стали помітними серед наукового, культурно-просвітницького загалу. Йому охоче замовляли видавці таких престижно-фундаментальних видань, як енциклопедії Брокгауза і Ефрона та братів Гранат. На рубежі XIX—XX століть ним було опубліковано в цих енциклопедіях близько 90 статей³, які і сьогодні є для нас цінним довідковим джерелом.

М. К. Василенко розвивав і такий вид творчості, як історичні портрети. Цікаво виконані ним описи життя і діяльності П. Л. Полуботка, Б. М. Хмельницького, М. І. Костомарова, О. М. Лазаревського, М. С. Грушевського, О. М. Бодянського та багатьох інших визначних діячів, вчених, письменників України. У кожному з таких нарисів відображені світоглядницькі засади, найбільш характерні особливості творчості даної особистості, відзначалось, що нового вона внесла у розвиток самоутвердження українського народу. Наприклад, у ґрунтовно аргументованому дослідженні «Проф. Грушевський як історик» (1916 р.) М. Василенко розкрив глибинні корені наукової діяльності М. С. Грушевського, розуміння ним українства, висвітлив теоретико-методологічні засади його творчості, дав відсіч неправедливим на нього нападкам⁴. До речі, М. Грушевському М. Василенко присвятив найбільше своїх праць.

М. Василенко віддавав свої сили не лише історичним студіям. Поряд з історичною, він наполегливо оволодівав правничою наукою, став фундатором нової галузі гуманітарних наук — української історико-правничої науки. Але це відбулося не зразу. Він поступово, рік за роком шукав підходи до розкриття і висвітлення творчої співдружності

історичної і правничої наук, опрацьовував механізм їх взаємодії і впливу на розвиток українського суспільства.

Історико-юридичний аспект наукових пошуків М. Василенка найбільш виразно втілювався в його широкопланових археологічних дослідженнях — у збиранні, вивченні і публікації писемних пам'яток історії та культури українського народу. Велику цінність в історико-юридичному плані, в розробці археографічних проблем мало видання Миколою Прокоповичем протягом 1892—1908 рр. циклу важливих джерел з історії землеволодіння на Україні — «Генеральних слідств про маєтності українських полків 1729—1730 рр». Ним було видано «Генеральні слідства» про маєтності (майно, земські володіння поміщиків) шести із десяти козацьких полків (військових і адміністративно-територіальних одиниць), що існували на Україні в XVI—XVIII ст. — Київського, Гадяцького, Ніжинського, Чернігівського. У виданнях цього циклу дано повний перелік гетьманських універсалів, полковникових листів, царських жалуваних грамот та інших документів, які й зараз становлять велику цінність в дослідженні історико-юридичних проблем.

Тим часом з запаморочливою швидкістю наближались нові, ще небачені соціально-політичні потрясіння, перевороти, які вносили зміни і в устрій оточуючого життя, і в долю кожної окремої людини. Тавруючи антигуманну сутність першої світової війни, М. П. Василенко у листі до відомого письменника-демократа В. Г. Короленка з жалем відзначав, що в її умовах «вся сила творчої думки спрямована проти мирної культури, до руйнування і дезорганізації людства». Разом з тим, він вірив, що «за війною почнеться найсильніше відродження...»⁵.

Прийшла революція. Прийшла раптово, грізно й велично. В цей час М. Василенко спочатку працює попечителем (куратором) Київського навчального округу, а з жовтня 1917 р. — товаришем (заступником) міністра освіти Тимчасового уряду. Під час Центральної Ради він увійшов до складу найвищого судового органу України — Генерального суду. Здійснилась давнішня мрія — його обрали професором Українського народного університету. Він читав курси лекцій з історії України та історії українського права в університеті та ряді інших вузів. Рада Київського юридичного інституту в липні 1918 р. постановила заснувати одну стипендію імені професора М. П. Василенка.

Наступила пора Гетьманату. Миколу Прокоповича запросили до участі в гетьманському уряді. Спочатку тимчасово він прийняв на себе обов'язки голови Ради Міністрів, а з квітня до кінця жовтня 1918 р. М. Василенко обіймав посади міністра народної освіти (з червня — міністра народної освіти і мистецтв), голови Державного сенату Української держави; виконував за сумісництвом і обов'язки міністра закордонних справ. Як видно, М. П. Василенко у гетьманському уряді був, так би мовити, на перших ролях.

Як же можна було узгодити, поєднати ідеї гуманізму, демократії, справедливості, заклики до нещадного викриття зла, які мужньо обстоював М. Василенко, з устроєм Української держави, з його монархічно-диктаторськими засадами управління, з проведенням антигуманної соціальної політики, з введенням цензури, із застосуванням «каральних загонів» проти селян та інших насильницьких дій влади? До того ж, кайзерівським військам в окупованій ними Україні належала влада; вони розглядали Україну як привабливий об'єкт економічної експлуатації.

Тут повною мірою проявилась суперечливість між політикою гетьманського уряду і становищем, міркуваннями і діями М. Василенка. В тих вкрай складних обставинах його душу пронизувало уболівання за тяжкий стан національної культури та свідомості українського народу, в якому вони опинилися після багаторічного гніту російського самодержавства. Життя закликала до активних дій для створення найміцніших підвалин національного відродження народу.

Важливо було також зберегти цінності матеріальної культури України (бібліотеки, музеї, архіви, тощо) від розграбування в умовах хаосу, частих змін владних структур. Не варто відкидати і щирі віри М. П. Василенка в прогресивні можливості уряду Скоропадського, а також певну романтизацію ідеї Гетьманщини, яка не завмирала на Україні впродовж XVIII, XIX і початку XX ст. Як засвідчив відомий український історик і державний діяч Д. І. Дорошенко, у розмові з ним М. П. Василенко у перші дні правління гетьманської влади говорив: «Гетьманщина — це якраз найбільш національна, історично вироблена форма спеціально українського державного ладу»⁶.

Отже, колишній в'язень став міністром. На очолюване ним міністерство покладалось правління освітою, культурою, мистецтвом, наукою, тобто по суті усіма сферами духовного життя українського народу. Як учений, щільно зв'язаний з українським національним рухом своїм фахом історика і правознавця, своєю активною участю в українських наукових, громадських і просвітницьких організаціях, М. Василенко прагнув підійти до нової посади з наукових позицій, з врахуванням повчальних уроків історичного досвіду, осмислення діалектики суспільно-політичного розвитку України. В політичному плані М. Василенко, як і більшість української інтелігенції, дотримувався ідеї федеративного устрою російської держави, парламентського ладу, з наданням Україні широкого простору для її самостійного життя. Він був членом кадетської партії, входив до керівного ядра кадетських організацій України.

Уже в перші дні роботи міністром М. Василенко подав П. Скоропадському план дій, в якому було передбачено такі кардинальні заходи, як українізація шкіл, заснування українських університетів, Української Академії наук, Національної бібліотеки тощо. Гетьман затвердив цей план і Василенко негайно приступив до його реалізації.

Насамперед, було взято курс на найширший і найглибший розвій національної української школи як головної основи духовного відродження українського народу. І тут зразу ж на весь зріст постали питання мовної політики, взаємовідносин двох культур — російської та української. Велика увага, яка приділялась до цих кардинальних питань М. Василенком, як і взагалі широкими колами інтелігенції і громадськості, пояснювалась і довготривалими утисками української мови за царату, вкрай незадовільним станом її вивчення, і великим значенням національно-мовного будівництва, яке об'єднувало український народ у суспільно-політичному і культурному житті.

Які були міркування М. Василенка щодо цих пріоритетних державотворчих проблем? В стислому вигляді вони були ним викладені у жовтні 1918 р. на сторінках популярної газети «Киевская мысль» на її прохання. Він закликав виявляти особливу обережність, зваженість і такт у ставленні до всіх проблем міжнаціональних відносин національно-мовного будівництва, оскільки «мова і віра — дві інтимні сторони духовного життя людини, які визначають її «лице» і які вона нерідко готова захищати власним життям»⁷.

Очолюване М. Василенком міністерство надавало першорядного значення розвитку української мови, якою говорила більшість народу на Україні і яка стала однією з найістотніших ознак національного руху. На ґрунті цього руху створилася державність в Україні. «Мова і нині є одним з тих гасел, які подають силу цій державності. Я вважаю питання про українську мову, — наголошував М. Василенко, — надзвичайно важливим у державному будівництві України»⁸.

Водночас, міністр осудив шарахування, які мали на той час місце у сфері національно-мовного будівництва — чи то в бік насильницького способу прищеплення української мови, чи то в бік зневіри у можливість її розвитку, в її здатність «проникнення в народну товщу», чи то в бік применшення прав, а то й заборони російської мови в Україні.

Демократизм, повне рівноправ'я і рівність мов, рішуче усунення будь-яких форм насильства, будь-яких спроб застосування «державного кулака» — такі, на думку М. Василенка, були найбільш сприятливі методи і прийоми вирішення національно-мовних проблем. Завершуючи свій виступ у газеті, міністр зазначив, що держава має прийти на допомогу цьому не заборонами, не дратуванням національностей, а створенням якомога більшої кількості тих установ, які сприяють ростові і зміцненню української національної культури⁹. Висловлені М. Василенком міркування певною мірою виражали політику гетьманського уряду щодо українізації.

А як реалізувалася ця політика? Початкові школи порівняно легко переходили на українську мову навчання, якщо були забезпечені відповідними учителями. Складніше було з українізацією середніх шкіл — гімназій та реальних училищ. Міська людність значною мірою складалася з росіян, інших національних груп та русифікованих українців. Чимало батьківських комітетів і педагогів в середніх школах ставились вороже до українізації. Щоб уникнути конфронтації, гетьманське міністерство освіти визнало за доцільне засновувати нові українські гімназії, ніж українізувати російські. Протягом гетьманської доби було відкрито в Україні понад 150 українських гімназій не тільки в містах, але й в деяких селах. У російськомовних гімназіях, які залишилися, було введено, як обов'язкові предмети, українську мову, історію та географію України й історію української літератури¹⁰.

Очолюване М. Василенком міністерство народної освіти всіляко підтримувало ідею створення української народної інтелігенції. Цьому сприяло розширення університетської сфери освіти рідною мовою. Як відомо, на той час у Києві діяв університет св. Володимира, заснований ще у 1834 р. У ньому викладання велось російською мовою. У жовтні 1918 р. були відкриті перші два державні українські університети — у Києві (на основі колишнього Українського державного університету) та у Кам'янці-Подільському. Тим самим сформувалась мережа навчання рідною мовою — від початкових і середніх шкіл до університетів. Було засновано Державний український архів, Національну галерею мистецтв, Український історичний музей, Українську національну бібліотеку, Український театр драми та опери, Українську державну капелу, Державний симфонічний оркестр тощо. Розгорнулось видавництво підручників, і для здійснення кожної з цих визначних національно-культурницьких акцій М. Василенку, співробітникам міністерства доводилось докладати неймовірних зусиль.

Серед найбільших здобутків національно-культурного будівництва в Україні за часів Гетьманату, як і взагалі за період першої половини ХХ століття, одне з перших місць посідає заснування Української Академії наук. Визначна роль у цій справі також належала М. Василенку. У цій справі повною мірою розкрився його науково-організаторський талант — вміння працювати з вченими, володіння мистецтвом полеміки, підтримка плюралізму думок в поєднанні з принциповістю, високою вимогливістю і дотриманням належного такту, наукової етики у виробленні найбільш обґрунтованих і зважених рішень, забезпечення їх неодмінного виконання. Обґрунтовуючи нагальну потребу створення УАН, М. Василенко в липні 1918 р. зазначав: «Не-нормальні умови і підозріле відношення до української науки, в яких вона розвивалась, утворили те, що Україна мало досліджена. Історію України, історію українського мистецтва, мову, письменство, природні багатства, народне життя, статистику, географію, етнографію, почасти тільки почали студіювати, почасти мають такі вади, що потрібні виняткові потуги, аби заповнити існуючі перепуски. Час іде, і потрібно поспішати налагодити наукове життя на Вкраїні»¹¹.

По-друге, у своїй діяльності по підготовці до заснування УАН він спирався на культурно-наукові здобутки попередніх поколінь українсь-

кого народу, на досвід функціонування наукових структур розвинутих країн світу. Особливу увагу він приділяв історичним науково-культурним заслугам Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові (НТШ) і Українського Наукового Товариства у Києві (УНТ), які очолював М. С. Грушевський і активним учасником діяльності яких він також був. М. Василенко підкреслював, що в добу української революції були в наявності всі необхідні об'єктивні та суб'єктивні передумови і чинники створення УАН. Важливо було не втратити реальний шанс, щоб ними скористатись.

По-третє, він був сповнений віри у творчі сили українського етносу, в його життєвість і нездоланність. «Український народ,— наголошував він,— приховує у собі надто багато духовних сил», які «розвинуться дуже скоро пишним цвітом»¹². З цими міркуваннями М. Василенка пов'язувались його твердження щодо величезної національної та державно-економічної ваги майбутньої УАН. «Утворення УАН має і велике національне значення, бо ще й досі,— говорив він влітку 1918 р.,— є багато людей, які скептично і з насмішкою відносяться до українського руху та відродження, не мають віри в життєві сили українського народу, не вважають можливим розвиток української мови і науки. Для тих же, хто вірить в життєздатність українського народу, для кого відродження його, се — «святая святых», для тих утворення Академії Наук має величезну вагу, являється національною потребою і черговим питанням»¹³.

По-четверте, участь М. П. Василенка в заснуванні УАН закарбувалася і по лінії згуртування і консолідації навколо ідеї її створення значної частини вчених, в запрошенні ним найбільш талановитих представників української та російської інтелігенції до роботи над підготовкою законодавчих актів, статуту академії, до розробки теоретико-концептуальних засад, організаційно-структурних механізмів її започаткування і фінансування. Серед запрошених до Києва були такі велети наукової думки як В. І. Вернадський, А. Ю. Кримський, В. С. Іконніков, В. М. Перетц, М. І. Туган-Барановський, О. І. Левицький, І. І. Огієнко, Д. І. Багалій та багато інших відомих учених.

Очолити підготовчу роботу, на великий і почесний пост першого президента створюваної академії гетьманом Скоропадським був запрошений М. С. Грушевський, але він відмовився, що пояснювалось його незгодою з політикою гетьманського уряду і несприйняттям ним ряду концептуальних положень щодо створення УАН. Але це не в змозі применшити його наукових заслуг як одного з головних ініціаторів і фундаторів її заснування. Тоді на пост першого президента УАН, для організації всієї підготовчої праці по її заснуванню був запрошений академік Російської Академії, всесвітньо відомий український і російський учений В. І. Вернадський.

З ініціативи М. Василенка і при найактивнішому його сприянні як міністра і вченого при міністерстві освіти було сформовано три комісії: по виробленню законопроекту про заснування УАН у Києві; по наукових закладах і вищій школі; щодо створення Національної бібліотеки. Усі три комісії було доручено очолити В. Вернадському.

В процесі формування концептуальних засад, організаційно-структурних пошуків, при виробленні законодавчих актів, статуту, механізму їх втілення точилися гострі дискусії, співставлялись різні, нерідко діаметрально протилежні трактування¹⁴. З основних теоретичних і організаційно-практичних питань М. Василенко підтримував В. Вернадського. Він разом з іншими вченими вніс чимало нових міркувань, виходячи і з історичного досвіду, і глибокої обізнаності з реальним станом духовного відродження українського народу. Зокрема, він був ініціатором створення з підпорядкуванням УАН Національної бібліотеки як національно-культурного скарбу всього українського народу (нині Центральна Наукова Бібліотека ім. В. І. Вернадського).

14 листопада 1918 р. було прийнято Закон про заснування Української Академії наук, а 27 листопада того ж року перші (установчі) збори академіків одноголосно обрали її президентом Володимира Івановича Вернадського. Статут академії визначав її як державну наукову установу, самоврядну організацію, засновану на демократичних принципах, покликану усією своєю діяльністю служити національним інтересам і потребам українського народу. Він спрямовував науковців на розвиток усіх галузей гуманітарних, природничих, технічних наук, на активну участь у вирішенні соціальних, національно-культурних, народногосподарських проблем. Водночас, статут не тільки виражав несприйнятність українських вчених до самоізоляції, а навпаки, націлював їх на щонайширше привернення здобутків російської і світової науки з врахуванням конкретних історичних умов і особливостей розвитку своєї нації, своєї держави. На спільному зібранні УАН в листопаді 1918 р. була висловлена подяка М. Василенку за роботу по створенню УАН. «Ви всією душею поклопоталися про заснування Української Академії наук та й записали нестертими буквами своє ім'я в історію Академії»¹⁵ — говорилося у листі на його ім'я.

М. Василенко рішуче боровся з бюрократизмом в підлеглому йому адміністративному апараті, був завжди доступний людям, спілкувався з ними. В Центральному державному архіві вищих органів влади та управління зберігається багато листів і звернень до нього. Тут і прохання вжити заходів до зберігання для нащадків «славетного в Європі зоопарку і маєтку «Асканія-Нова»¹⁶, відвідати різного роду учебні заклади, курси, вшанувати своєю присутністю відкриття першого на селі українського народного університету в с. Мачухи на Полтавщині¹⁷ тощо. Батьківські комітети при урочистому відкритті ряду початкових шкіл вітали його «як насаджувателя народної освіти на рідній нашій Україні»¹⁸. Ентузіасти культурно-просвітницької справи містечка Жванці на Поділлі звернулись до нього з проханням — зважаючи на його «величезні заслуги перед українською наукою» і його «високоавторитетне заступництво — оборону культурно-освітніх Товариств «Просвіта» — прийняти від них «звання її почесного довічного члена»¹⁹.

Проте, звичайно, в екстремальних умовах, в яких доводилось працювати М. Василенку міністром, не всі рішення міністерства і особисті дії його керівника в справі проведення українізації народної освіти, заснування УАН, орієнтування на її тісний зв'язок з Російською Академією наук, порядок обрання перших академіків тощо могли задовольнити міркування усіх українських кіл, товариств, організацій. Допускалися і окремі недостатньо виражені рішення, розпорядження²⁰. Очевидно, М. Василенко, як член гетьманського уряду, ніс певну долю відповідальності за реакційну соціальну політику Гетьманату, хоча міністерство народної освіти прямого відношення до цього не мало. Не варто забувати і того, що такі широкомасштабні творення у національно-культурній і науковій сфері здійснювались в Україні вперше, до того ж в умовах неймовірної політичної непевності, нестабільності. М. Василенку, як і іншим політикам, ученим не так просто було розібратись в політичній круговерті того часу в Україні, в лозунгах і ділах політичних партій та організацій. Та зроблено було багато. Про здобутки у царині культури і науки в період Гетьманщини могли мріяти не одне покоління інтелігенції.

У листопаді 1918 р. М. Василенка не обрали серед перших 12 академіків УАН, хоча його наукові, організаторські заслуги, його роль як одного з головних ініціаторів і фундаторів УАН були відомі. Згідно академічного статуту, він міг бути обраним на академіка, якщо не посідав державні пости. Це сталося у липні 1920 р., і загальні збори УАН обрали його академіком. Це ще більше посилювало у М. Василенка почуття відповідальності за долю української науки, Академії, зріднило з нею. Як напише пізніше його дружина — професор, доктор історичних

наук Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко, Микола Прокопович «всією душею належав Академії, як найбільший її прихильник і патріот... З того часу і до смерті він жив інтересами Академії...»²¹. А через рік, у липні 1921 р., його було обрано президентом УАН.

Отже, М. П. Василенко став другим (після В. І. Вернадського) президентом найвищої в українській державі наукової установи — Всеукраїнської Академії наук (у червні 1921 р. УАН було перейменовано на ВУАН). Цей акт повною мірою засвідчив визнання його великого внеску в науку, його науково-організаторські спромоги, повагу до нього як до борця за розвій української культури, науки, і надію на врятування Академії у тих складних народногосподарських умовах. З цього приводу В. І. Вернадський у листі до М. П. Василенка писав: «Передусім, хочу висловити Вам глибоку радість, що Ви обрані президентом Академії. Я думаю, що це якраз той шлях, який може її врятувати й вивести на правильну путь»²².

Діяльність М. Василенка на посту президента проходила у неймовірно важких умовах. Досить хоча б сказати, що за всю другу половину 1921 р. жодному із співробітників Академії не видавалась зарплата, а коли видали, то карбованець так знецінився, що на місячну платню не можна було придбати навіть і півкілограма хліба. Але і в тих умовах новообраний президент прагнув зробити для Академії максимум можливого. Він вживав заходи до поліпшення її матеріального становища, домігся надання їй державних фінансових кредитів, проявляв турботу про налагодження надходжень наукової інформації з закордону, про забезпечення лабораторій необхідними для дослідів засобами. Навколо Академії згуртовувалися наукові сили, вона поповнювалась новими талановитими вченими. Розгорнулася різнобічна організаторська робота по утриманню від занепаду уже діючих інститутів, по створенню нових науково-дослідних кафедр, постійних комісій, комітетів. Багато часу і зусиль М. Василенко віддавав налагодженню архівної справи. Його звернення до голів архівних комітетів Подолії та інших регіонів України, огляд ним стану архівів на Волині, проведення разом з комендантом м. Києва наради з приводу архівної справи й інші заходи спрямовувалися на врятування архівних цінностей і старовинних пам'яток для народу²³. Важливо було, як він говорив, «швидше пустити в загальне користування величезні фонди хранилищ Національної бібліотеки».

Але великій енергії і завзяттю М. Василенка, з якими він приступив до академічного керівництва, не судилося повною мірою втілитись у багато задуманих справ. Незважаючи на загальне скептичне ставлення до радянської влади, він підтримував усі її починання, які сприяли організації наукових досліджень. Водночас, як і більшості вчених у галузі гуманітарних наук, йому не просто було поєднати свої тверді моральні принципи з незвичним для нього розвитком суспільних подій у пореволюційні роки. Як досвідчений учений і політик, він тонко відчував недовіру до Академії з боку Народного комісаріату освіти республіки, якому вона підлягала. Ця недовіра проявлялась у намаганні владних структур проконтролювати кожен крок її внутрішнього академічного життя, організації наукових досліджень, звузити передбачені статутом Академії її демократичні засади. Не забувалась і діяльність М. Василенка у складі гетьманського уряду. Все це знайшло відображення у тому, що Наркомос України, нехтуючи думкою вчених і академічним статутом, вдався до волюнтаристських дій — відмовив у затвердженні всього складу Президії ВУАН на чолі з її президентом, не оголошуючи і не обговорюючи причин такої акції. 27 лютого 1922 р., після помітної й напруженої праці на чолі найвищої наукової установи України, М. Василенко, незважаючи на умовляння колег-академіків, склав з себе обов'язки президента. Це був перший моральний удар, який він зазнав у післяреволюційний час.

Після цих драматичних подій він повністю віддається науці — го-

ловній справі свого життя, поєднуючи її з педагогічною працею у вузах Києва. Він очолював соціально-економічний відділ ВУАН, Товариство правознавців при Академії, Комісію для вивчення історії західноруського та українського права; був головою історичного товариства Нестора-літописця, що перейшло під егіду ВУАН, входив до ряду інших комісій, наукових, культурно-освітніх товариств.

У вересні 1923 р. М. Василенка разом з великою групою інтелігенції (де був і молодший брат Миколи Прокоповича — Костянтин), було безпідставно заарештовано і віддано до суду за участь у так званій контрреволюційній організації «Київський обласний центр дій». Суд безпідставно визначив йому міру покарання — 10 років позбавлення волі. Вирок занепокоїв широкі кола наукової культурно-освітньої громадськості України. ВУАН п'ять разів офіційно зверталась до найвищих державних органів України з проханням про надання М. Василенку можливостей повернутись до наукової праці, оскільки він був на той час єдиним спеціалістом у галузі історії права України. Процес набув міжнародного розголосу. В захист М. Василенка виступив прем'єр-міністр Франції Р. Пуанкаре. Врешті-решт, завдяки клопотанням академічної громадськості, М. Василенка після річного ув'язнення у Лук'янівській тюрмі було помилувано, але тавро «контрреволюціонера» продовжувало тягнутись за ним. Вийшовши у листопаді 1924 р. на волю, М. Василенко знову поринає в науку.

В чому виявились найбільш примітні риси його наукової творчості у пореволюційну добу? Увага вченого все більше зосереджувалась на дослідженні історії права України, археографічних проблем. Він прагнув привести в систему здобуті знання.

У 20-ті роки Микола Прокопович домагається більш глибокого теоретико-методологічного осягнення історичного процесу, багатоманітних явищ і тенденцій розвитку українського права протягом століть. Його увагу привертають ще не вивчені питання історії юридичної науки, новизна її джерелознавчої бази. Великого значення набуло опублікування ним та його учнями в 1925—1929 рр. матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII ст., про «Литовський Статут», «Права, по яким судиться малоросійський народ», про «Конституцію» Пилипа Орлика та ін. «Наука історії українського права, — писав в одній із названих праць М. Василенко, — розвинута й досліджена мало. Джерела її докладно не з'ясовані, не вивчені, не вичерпані»²⁴. Особливою новизною в публікації правничих джерел відзначався виданий ним у 1929 р. 2-й том збірника — «Матеріали до історії українського права». Ці матеріали і нині зберігають свою велику наукову цінність. Аналізуючи історико-правові процеси, М. Василенко дотримувався точки зору щодо історичної самостійності розвитку українського права, розкрив його специфіку. Ці його думки і висновки, як і весь набір джерелознавчих історико-правних публікацій, здійснених за його редакцією, і сьогодні становлять неабиякий інтерес, характеризуючи історію правової думки на території України та її громадсько-політичний лад. Зокрема, М. Василенко аргументовано зазначає, що оригінальна приватна кондифікація Федора Чуйкевича «Суд і розправа в правах малоросійських» (20-ті роки XVIII ст.) «є початком української правничої літератури».

Здійснена М. Василенком ціла низка джерельного характеру праць є цінним матеріалом не тільки в правничому, а й в соціологічному відношенні для історії українського суспільного устрою. Частина унікальних історичних документів, у свій час придбаних у приватних колекціях М. Василенком, було ним передано «в дар» Центральному Архіву давніх актів, за що він одержав ширі подяки.

У 30-ті роки активне життя Миколи Прокоповича поступово почало згасати, він практично припиняє свою діяльність. Цьому великою мірою сприяло утвердження страхітливих сталінських тоталітарних по-

рядків. Були, зокрема, ліквідовані очолювані М. Василенком соціально-економічний відділ ВУАН та Комісія по вивченню історії західноруського та українського права. Микола Прокопович помер після тяжкої хвороби 3 жовтня 1935 р. Похований на Лук'янівському кладовищі.

Після смерті Миколи Прокоповича ім'я його в умовах ідеологічного терору замовчувалось, витравлювалось з історичної пам'яті народу. Як і Грушевського та деяких інших вчених, його характеризували як одного із стовпів буржуазно-націоналістичної псевдонауки.

Нині, в умовах розбудови незалежної демократичної України, йде активний процес відновлення історичної пам'яті народу. Тільки тепер справедливо оцінюються громадська позиція і наукова спадщина М. П. Василенка. Його патріотизм, безмежна відданість українському народу, непохитна віра в його життєві сили і його велику майбутність, самовідданість і закоханість в науку, висока культура наукової творчості, величезне працелюбство, прагнення до постійного творчого пошуку — чудовий взірць справжнього українського інтелігента для наших сучасників. Тому він і сьогодні з нами. Підтвердженням цьому свідчать, зокрема, заходи по вшануванню його пам'яті у зв'язку з 125-річчям від дня народження, вжиті Президією Національної Академії наук України. Завершується робота по виданню його вибраних творів; встановлено премію Національної АН України імені М. П. Василенка, яка присуджується щорічно за видатні наукові праці у галузі держави і права України, публікуються статті й документи про його діяльність.

¹ Цит. за: Вороненко В. В., Кістерська Л. Д., Матвеева Л. В., Усенко І. Б. Микола Прокопович Василенко.— К., 1991.— С. 36.

² Там же.— С. 8.

³ Шемшученко Ю. С. Визначний історик і правознавець. Доповідь на урочистому засіданні Відділення історії, філософії і права АН УРСР (14 лютого 1991 р.). // Вісн. АН УРСР.— 1991.— № 6.— С. 108.

⁴ Василенко Н. П.— Проф. Грушевский как историк // Украинская жизнь.— Москва.— 1916.— № 12.— С. 31—45.

⁵ Відділ рукописів ЦНБ, ф. 40, спр. 1346, арк. 3.

⁶ Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє — минуле (1914—1918). Частина перша.— Львів.— 1923.— С. 87.

⁷ Цит. за: Вісн. АН УРСР.— 1991.— № 8.— С. 52.

⁸ Там же.

⁹ Там же.— С. 53.

¹⁰ Полонська-Василенко Наталія. Історія України. У двох томах. Том 2.— К., 1992.— С. 500.

¹¹ Збірник праць для вироблення проекту про заснування Української Академії Наук у Києві.— К.— 1919.— С. 3.

¹² Цит. за: Вісн. АН УРСР.— 1991.— № 8.— С. 53.

¹³ Збірник праць для вироблення проекту про заснування Української Академії Наук у Києві.— К.— 1919.— С. 3.

¹⁴ Див. Архів Президії АН України, ф. р. 251, оп. 1, од. зб. 1 «б», арк. 45—50, 66 зв., 297; Врублевський В. Т. До створення Української Академії наук // Укр. іст. журн.— 1993.— № 1.— С. 31—37.

¹⁵ ВР ЦНБ, ф. 40, спр. 44, арк. 1.

¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 2201, оя. 1, спр. 1, арк. 21—24.

¹⁷ Там же, арк. 19.

¹⁸ Там же, арк. 20.

¹⁹ Там же, арк. 12.

²⁰ Ніковський Антон. Організація Академії Наук // Нова Рада.— 1918.— 18(5) червня; Врублевський В. Г. До створення Української Академії наук // Укр. іст. журн.— 1993.— № 1.— С. 31—37.

²¹ Проф. д-р Полонська-Василенко.— Українська Академія наук (нарис історії). Ч. 1.— Мюнхен.— 1955.— С. 29.

²² ВР ЦНБ, ф. 40, спр. 1346, арк. 8.

²³ Там же, арк. 89.

²⁴ Акад. Василенко М. «Права, по которым судится малороссийский народ», як джерело до історії державного права України XVIII в. // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. З нагоди шістдесятої річниці та сорокових роковин наукової діяльності.— К., 1928.— Т. 1.— С. 245.

²⁵ Василенко М. Пам'ятник української правничої літератури XVIII ст.— Ленінград.— 1925.— С. 25.